

УДК 316.343

ГАЛИНА СОКОЛОВА,

доктор філософських наук, завідувачка відділу економічної соціології та соціальної демографії Інституту соціології НАН Білорусі, Мінськ

Базова верства білоруського суспільства як можлива альтернатива середньому класу

Анотація

Викладено теоретично розгорнену й емпірично обґрунтовану концепцію аналізу базової верстви як можливої альтернативи середньому класу в білоруському суспільстві. На підставі матеріалів статистики і результатів соціологічного дослідження проаналізовано стан і тенденції розвитку базової верстви. Виявлено, що базова верства заступає середній клас за кількісними параметрами. Проте вона не може претендувати на роль середнього класу як агента науково-технічного і соціального прогресу. Показано, що реалізація завдання переходу із базового у верхні верстви пов'язане з гідною оплатою кваліфікованої праці й удосконаленням кваліфікації кадрів.

Ключові слова: соціальна стратифікація, базова верства, середній клас, соціальна мобільність

Актуальність дослідження базової верстви

Основні напрями стратифікаційних зсувів у білоруському суспільстві в період 1990-х років полягали в тому, що соціальна структура стала рухливішою, до того ж урізноманітнилися соціальні статуси. Однак низхідна економічна мобільність великих соціальних груп до 2000-х років домінувала над висхідною; від 2005 року висхідна мобільність переважає, що сприяє переміщенню середньої верстви з діапазону від 1 до 2 БПМ¹ у діапазон від 2 до 4 БПМ і, відповідно, підвищенню середньої заробітної плати. Істотно

¹ БПМ — бюджет прожиткового мінімуму.

змінилася і значимість компонентів соціального статусу: якщо раніше становище людей визначалося рівнем обійманої посади, то тепер їхня соціальна вага дедалі більше визначається рівнем наявних ресурсів. Посилилася роль професійно-кваліфікаційного і культурного чинника у формуванні високостатусних груп і послабшала — у соціальній диференціації основної частини населення. Головним завданням державної соціальної політики стає економічне, правове й інформаційне сприяння розвитку різних форм соціально-інноваційної діяльності різних верств суспільства у сфері техніко-технологічного і соціального прогресу.

За останнє десятиліття в республіці вдалося досягти позитивної тенденції зниження чисельності малозабезпеченого населення: частка населення із доходами, нижчими за бюджет прожиткового мінімуму, знизилася із 41,9 % у 2000-му до 5,2 % у 2010 році [Социальное положение, 2010: с. 109]. Проте у 2011 році ця частка зросла до 7,3%. Верства від 1 до 2 БПМ зросла, відповідно, від 30,2% до 40,2% за рахунок зменшення частки забезпеченішого населення [Социальное положение, 2010: с. 112]. У 2011 році в Білорусі далася взнаки низка кризових явищ: девальвація і падіння купівельної спроможності білоруського рубля, різке зростання вартості споживчих товарів, і особливо продуктів харчування. За цих умов підвищуються роль і значення середньої верстви, яка від 2005 року стає (з огляду на її масивність і вираження нею суспільних інтересів) соціальною платформою білоруського суспільства.

У перебігу модернізації техніко-технологічної і соціальної структур білоруського суспільства відбувається згортання багатьох виробництв і галузей, а це призводить до вивільнення тих груп зайнятого населення, чий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки застарів; зумовлює зростання загального і структурного безробіття, зниження життєвого рівня охоплених модернізацією верств і необхідність розроблення адекватних заходів щодо соціального захисту їх, які передбачають не лише виплату матеріальної допомоги, а й допомогу в перенавчанні, пошуку роботи і трудовій адаптації. Нові етапи модернізації потребують появи нових соціально-професійних груп, що беруть активну участь в модернізації і мають зацікавленість у цьому процесі як такому джерелі, що підвищує інтелектуальний рівень і рівень матеріального добробуту (підприємців, менеджерів, фахівців і робітників високої кваліфікації). Ідеться про активне формування *середнього класу*, складовими якого є висококваліфіковані та високомотивовані професіонали і який слугує гарантом стабільності суспільства й агентом науково-технічного і соціального прогресу.

Разом із тим основний масив зайнятого населення (до 80%) у Білорусі становлять представники масових професій, які пов'язані із традиційними галузями економіки й утворюють ієрархію соціально-професійних груп, які подібні за родом занять, майновим становищем, обсягом прав, обмеженим рамками трудових контрактів, і поділяють неринкові цінності в економіці та соціальній сфері. Щоби наймані працівники були у змозі відтворювати нові соціальні верстви, перетворилися на ефективних власників своєї робочої сили, необхідна *трансформація* зовнішніх умов, що впливають на становище працівників у суспільстві, та зміна внутрішніх умов — подолання патер-

налістських стереотипів, формування спрямованості на постійне підвищення професійної освіти, соціальної відповідальності за свою життєдіяльність.

Згідно з матеріалами ВЦДГД, основну частину російського суспільства становить верства, котру Т.Заславська називає “базовою”, позаяк до неї належить 2/3 зайнятих в економіці та понад половину населення Росії. Термін “базова” видається найбільш слушним, адже ця верства насправді становить соціальну базу суспільства. Це — звичайні фахівці масових професій (інженери, вчителі, лікарі та ін.), службовці без спеціальності, промислові робітники, селяни, фермери, представники масових професій сфери обслуговування. До базової верстви перейшла основна частина колишнього середнього класу, і більшість його представників мають достатній професійно-кваліфікаційний потенціал, щоби за сприятливої соціально-економічної кон’юнктури повернутися до складу середнього класу (див.: [Заславская, 2002: с. 479–480]).

У запропонованій розвідці здійснено спробу з’ясувати, що являє собою базова верства як імовірний заступник середнього класу — в теоретичному й емпіричному контекстах. У попередніх статтях, присвячених аналізу становища та можливостей розвитку середнього класу в Білорусі, розглядалася базова верства як можливий резерв для змістовного наповнення середнього класу [Соколова, 2010: с. 119]. Проте в перебігу подальших спостережень унаочнилася стійка тенденція до самостійного і стабільного функціонування цієї верстви як соціальної бази суспільства, що актуалізує необхідність теоретичного й емпіричного аналізу даного феномену як реальної чи можливої альтернативи середньому класу.

Методологія аналізу базової соціальної верстви

Упродовж двох останніх десятиліть відбувалися серйозні трансформації білоруського суспільства, котрі не могли не позначитися на соціальній структурі. Так, соціологи фіксують зміну відносин власності та влади, зникнення старих і появу нових еліт, збільшення вагомості нових соціальних груп, маргіналізацію низки соціальних груп (порівняно з радянським періодом), зміну способів поведінки і соціальних взаємодій. Ці явища полідетерміновані, угледіти єдність і взаємозв’язок їх непросто. Тому цілісно-системний опис змін сучасного білоруського суспільства є актуальним і фундаментальним завданням соціальних дослідників. Загальна мета дослідження полягає у вивченні соціальної структури білоруського суспільства як системи груп, які є або активними суб’єктами перетворень, або адаптуються до них, або потерпають від цих перетворень; передбачається також вивчення способів і міри внеску соціальних груп у трансформаційні процеси.

Серед багатьох підходів до вивчення соціальної структури суспільства можна умовно виокремити два основні — класовий і статусний підходи. Перша традиція здебільшого європейська і сягає корінням К.Маркса та М.Вебера [Вебер, 1994: с. 147–156], друга — американська.

Західноєвропейська традиція розглядає класи як підґрунтя всіх стратифікаційних процесів. Тут зберігається вплив марксистської традиції, кон-

кретизованої у відомому визначенні класів В.Леніним. Класами, писав він, називають великі групи людей, що різняться за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за стосунком їх (здебільшого закріпленим й оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами отримання та розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні. Класи — це такі групи людей, із яких одна може собі привласнювати працю іншої, завдяки відмінності їхнього місця у певному укладі суспільного господарства (див.: [Ленин, 1987: с. 9–12]).

Це визначення, що відображає деякі загальні принципи побудови капіталістичного способу виробництва, не враховує усього багатоманіття реальних трудових відносин у сучасних суспільствах. Крім того, в ньому не враховано, що на відміну від *соціальної структури*, яка виникає у зв'язку із суспільним *поділом праці*, *соціальна стратифікація* (розшарування) виникає у зв'язку із суспільним *розподілом результатів праці*, тобто соціальних благ, залежно від соціальної політики держави. Тому найуживанішою для сучасних суспільств є класова схема Р.Ериксона і Дж.Голдторпа, де ключовим принципом є позиція в системі трудових відносин. Схема базується на класах, згрупованих у три основні кластери: сервіс-клас, середній клас і робітничий клас. Р.Еріксон і Дж.Голдторп, здійснивши порівняння рівнів відносної мобільності на різних стадіях економічного розвитку дванадцяти індустріальних країн, дійшли висновку про подібність і сталість рівнів відносної мобільності в індустріальних суспільствах, незалежно від економічного розвитку і типу економічної системи. Це говорить про те, що індустріальні суспільства схожі між собою і що не існує ознак зміни рівнів мобільності із плином часу [Erikson, Goldthorpe, 1992].

Американська традиція (П.Сорокін, П.Блау, О.Дункан) поділяє суспільство на статусні групи, що різняться за трьома взаємозалежними показниками — доходом, престижем та освітою; при цьому відмінності між групами менш глибокі, ніж у класовій схемі. Це пов'язане із тим, що Сполученим Штатам Америки як країні іммігрантів не був притаманний різкий розподіл на класи. Соціальна ієрархія виявилася більш диференційованою і пов'язаною з індивідуальним нагромадженням доходу, освіти, престижу професії. Так, О.Дункан зі співавторами від 1960-х років періодично переглядають мінливі співвідношення між доходом, освітою, престижем і соціальним статусом. Модель Блау–Дункан дістала неабияке визнання й використовувалася із широкими варіаціями: в одних дослідженнях соціальна ієрархія трактувалася як ієрархія професійного престижу, в інших — ширше, включно з аспектами соціально-економічного статусу [Blau, 1967].

Економічна стратифікація, відповідно до П.Сорокіна, — це розшарування суспільства або спільноти на підставі такої ознаки, котра визначає відмінності в розподілі “життєвих можливостей” та “економічних переваг” страт і верств. У процесі аналізу феномену економічної стратифікації П.Сорокін вирізняє два основні типи її флуктуації (коливань). До *першого* типу віднесено флуктуацію економічного статусу соціальної групи (або верстви) як єдиного цілого, пов'язану зі збільшенням чи зменшенням її економічного добробуту. Підноситься група до вищого економічного рівня чи опуска-

ється — питання, що його можна розв'язати на підставі матеріалів статистичних обстежень домогосподарств і результатів соціологічного моніторингу. До *другого* типу належить флуктуація, пов'язана зі збільшенням чи зменшенням економічної стратифікації всередині самої соціальної групи (верстви) (див.: [Сорокин, 1992: с. 297–373]). У полі зору авторського аналізу перебувають обидва типи: перший — диференціація верств усередині суспільства, із виокремленням нижньої, нижчої за середню, середньої, вищої за середню і верхньої верств; другий — диференціація всередині кожної із цих верств, пов'язана з виокремленням соціально-професійних груп за їхнім доходом, професійним статусом та освітнім рівнем.

Соціальна страта (верства) наділена, як відомо, певною якісною однорідністю. Вона являє собою сукупність людей, які посідають в ієрархії близькі місця і мають схожий спосіб життя. Належність до страти має дві складові — об'єктивну (наявність об'єктивних показників, характерних саме для цієї соціальної верстви) та суб'єктивну (ідентифікація себе із певною верствою). Найприйнятнішим серед інших, на мій погляд, є визначення соціальних страт, запропоноване П.Сорокіним. Він визначає соціальну страту як *“сукупність осіб, подібних за професією (типом зайнятості. — Г.С.), за майновим становищем, за обсягом прав, а отже, таких, що мають тотожні професійно + майново + соціально-правові інтереси”* [Сорокин, 1993: с. 376]. Органічне розкриття наданого П.Сорокіним визначення соціальної страти в системі операціональних показників дає підстави вважати його найбільш розробленим і “найдієвішим” у конкретному соціологічному контексті.

У рамках сорокінської концепції *базову соціальну верству* можна визначити як *ієрархію соціальних груп, подібних за майновим становищем* (середня, із максимальним грошовим доходом, що дорівнює середній заробітній платі), *за родом занять* (наймана праця фізичного і розумового характеру), *за обсягом прав, обмеженим рамками трудових контрактів, а також таких, що поділяють неринкові цінності в економіці та соціальній сфері.*

Базова верства, за умови великої питомої ваги, стає чинником соціальної інтеграції суспільства внаслідок реалізації низки суспільних функцій. *По-перше*, в рамках базової верстви (як і середнього класу) має виконуватися умова диверсифікації (розмаїття) суспільства за соціальними групами. *По-друге*, базова верства має сприяти підтриманню відносної суспільної стабільності завдяки характерному для неї високому рівню висхідної економічної мобільності. При цьому велика кількість взаємообмінів має відбуватися як усередині базової верстви, так і з іншими частинами соціальної структури суспільства. *По-третьє*, базова верства (як і середній клас) має виконувати функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу, зосереджуючи у своїх лавах найбільш кваліфіковані кадри суспільства, що вирізняються високим професіоналізмом, неабияким діяльнісним потенціалом, громадянською активністю. *По-четверте*, базова верства (як і середній клас) має виконувати функцію носія національної культури і суспільних інтересів. Для представників різних соціальних груп базової верстви має бути властивою чітка самоідентифікація — відповідність між їхніми соціально-професійними характеристиками та вибором страти, до якої вони себе відносять; так, частка осіб, котрі ідентифікують себе із вищою

позицією (наприклад, із середнім класом), має зростати мірою підвищення рівня освіти, соціального престижу, розміру доходів, збільшення обсягу громадянських прав. Як бачимо, виконання функції соціального стабілізатора суспільства передбачає не тільки задоволеність представників середнього класу наявним соціальним порядком, а також його масивність і середнє становище в суспільстві. А щоби стати носієм національної культури і виразником суспільних інтересів, базова верства мусить мати всі названі вище характеристики ([Соколова, 2002: с. 150–152]).

Емпіричне обґрунтування становища і тенденцій розвитку базової верстви

У пошуках базової верстви найраціональнішим видається обрати за критерій соціальної *стратифікації* співвідношення середньодушових *грошових* доходів населення із величиною бюджету прожиткового мінімуму (БПМ). Виступаючи основним соціальним нормативом, бюджет прожиткового мінімуму дає змогу співвідносити між собою показники державної статистики, результати вибірових обстежень домашніх господарств (опубліковуваних у статистичних бюлетенях) і результати моніторингових соціологічних досліджень республіканського масштабу, які щорічно проводить Інститут соціології Національної академії наук Білорусі. Така багатоступенева перевірка дає можливість максимально коректно класифікувати й досліджувати соціальні страти білоруського суспільства за рівнем грошового доходу соціальних груп і коректно виявити базову верству.

На підставі даних державної статистики можна виокремити п'ять основних верств білоруського суспільства: *нижню верству* (із середньодушовим грошовим доходом, нижчим за рівень БПМ), що становила у 2010 році 5,2% населення республіки; *нижчу за середню* (із грошовим доходом від 1 до 2 БПМ) — 30,2% населення; *базову верству* (із грошовим доходом від 2 до 4 БПМ) — 51,1% населення; *вищу за середню верству* (із грошовим доходом від 4 до 5 БПМ) — 7,0% населення; *верхню верству* (понад 5 БПМ) — 6,5% населення республіки. Величина базової верстви 2010 року за даними державної статистики дорівнює 51,1%, а за даними соціологічного дослідження — 52,1% від дорослого населення республіки (табл. 1).

Використання даних соціологічного дослідження, що доволі точно збігаються із даними державної статистики, дає можливість висвітлити внутрішню структуру кожної з виокремлених соціальних верств, подану в таблиці 2.

Аналіз соціальної структури за рівнем наявних грошових ресурсів (у рамках республіканського соціологічного моніторингу) підводить до таких висновків. *Нижня* (малозабезпечена) верства, на яку (за даними соціологічного дослідження 2010 року) припадає 7,2%, складається на 1/5 із робітників низької кваліфікації, на 3/5 — з пенсіонерів та інвалідів, які мають найменше засобів до життя; по 1/10 припадає на селян, домогосподарок та учнів. *Верства, нижча за середню* (29,9%), складається на 1/5 зі спеціалістів масових працездатних професій (бухгалтерів, економістів, юристів, учителів тощо), а також з працівників торгівлі та сфери обслуговування,

на 1/5 — із робітників середньої кваліфікації, на 1/10 із селян, на 4/10 — із пенсіонерів (частка інших верств менш значна). *Базова* верства (52,1%) складається на 1/4 із кваліфікованих службовців, на 1/4 — із робітників середньої кваліфікації, на 1/4 — із пенсіонерів, приблизно на 1/4 — із підприємців, учнів, домогосподарок і селян, разом узятих. *Верства, вища за середню* (8,7%), складається на 2/3 із висококваліфікованих спеціалістів, приблизно на 1/3 — із висококваліфікованих робітників, лишень 1/20 припадає на підприємців, інші соціальні групи в цій верстві відсутні. *Верхня* верства (2,1%) складається майже цілком із висококваліфікованих і затребуваних службовців і найкваліфікованіших робітників. *Верстви, вищу за середню і вищу*, утворюють ті 10–11% відносно благополучних білорусів, котрі виявляються практично в усіх дослідженнях соціальної стратифікації білоруського суспільства (табл. 2).

Таблиця 1

**Економічна стратифікація білоруського суспільства
за критерієм бюджету прожиткового мінімуму (БПМ), %**

Страта із рівнем грошових доходів	За даними держстатистики, % від загальної кількості населення				За даними соціологічного дослідження, % від кількості тих, хто відповів	
	2000	2005	2010	2011	2010	2011
Нижчий за БПМ дохід (нижня верства)	41,9	12,7	5,2	7,3	7,2	7,8
Від 1 до 2 БПМ (нижча за середню)	47,8	52,1	30,2	40,2	29,9	39,5
Від 2 до 4 БПМ (базова верства)	9,3	31,9	51,1	43,0	52,1	46,3
Від 4 до 5 БПМ (вища за середню)	0,6	2,0	7,0	5,1	8,7	6,0
Понад 5 БПМ (верхня)	0,4	1,3	6,5	4,4	2,1	0,4
Загалом із вищим за БПМ доходом	58,1	87,3	94,8	92,7	92,8	92,2
Усього	100	100	100	100	100	100

Джерело: Социальное положение и уровень жизни населения Республики Беларусь (Стат. сб.), 2012. — Минск: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2012. — С. 112.

Примітка: Бюджет прожиткового мінімуму (БПМ) становив: у 2000 році — 38,0 тис. руб.; у 2005 — 158,1 тис. руб.; у 2010 — 296,9 тис. руб.; у 2011 — 706,9 тис. руб. (там само. — С. 110).

Від 2005 року базова верства перетворилася на соціальну платформу суспільства, увібравши в себе понад половину дорослого населення. Відмінна риса базової верстви, що визначає її соціальні характеристики, полягає в тому, що вона ніби “вбирає” в себе нижні верстви і “консервує” їх у діапазоні від 2 до 4 БПМ — через значну економічну мобільність з нижніх у базову верству та практичну відсутність її — із базової у верхні верстви. Тим самим базова верства виконує функцію стабілізації суспільства: у плані ма-

теріальних ресурсів — за “рівнем рівності в бідності”, а в аспекті нематеріальних ресурсів — з огляду на збереження неринкових цінностей в економіці та соціальной сфері. За даними соціологічних досліджень базова верства суспільства, що володіє середньодушовими грошовими доходами від 2 БПМ (1,5 млн руб.) до 4 БПМ (3 млн руб.), являє собою його соціальну платформу і на початок 2011 року становила **52,1%**.

Таблиця 2

Соціально-професійна стратифікація білоруського суспільства за рівнем середньодушових грошових доходів, % від тих, хто відповів, 2010 рік

Величина грошового доходу	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Усього
Дохід, нижчий за БПМ (нижня верства)	0,0	1,6	1,0	0,0	3,2	0,4	1,0	7,2
Від 1 до 2 БПМ (нижча за середню)	6,0	4,0	1,8	1,4	8,4	4,0	4,3	29,9
Від 2 до 4 БПМ (базова верства)	13,8	13,1	0,7	2,5	14,5	5,0	2,5	52,1
Від 4 до 5 БПМ (вища за середню)	5,8	2,5	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	8,7
Понад 5 БПМ (верхня верства)	2,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,1
Загалом	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100,0

Примітки: (1) У соціологічному дослідженні, проведеному в листопаді 2010 року, $N = 2110$, гранична похибка вибірки за оцінними показниками, гарантована із 95-відсотковою імовірністю, становила $\pm 2\%$. З урахуванням цієї похибки висновки дослідження можна екстраполювати на генеральну сукупність, тобто населення республіки.

(2) Таблиця описує двовимірний спільний розподіл респондентів за соціальними групами і рівнем доходів, тобто сума відносних частот (%) по всій таблиці дорівнює 100%. Це вможливує порівняння будь-яких відносних частот усередині таблиці, а також порівняння відповідних частот у різних таблицях (див. табл. 2–7).

У сучасному суспільстві статус у професійній структурі (наявність робочого місця, позиції) є однією з характеристик, котрі визначають життєві шанси людини і, відтак, її належність до тієї чи іншої соціальной верстви — за умови, що впродовж життя людини не відбувається значимих соціальних потрясінь, а канали соціальной мобільності відкриті. Виокремлення базової верстви за критерієм *професійного статусу* (постійного робочого місця і функціональних обов'язків), тобто обмеження обсягу базової верстви активними професійними групами (службовці, робітники, селяни, підпри-

емці) показало, що їхня питома вага дорівнює **30,1%** і становить 2/3 всієї базової верстви (табл. 2).

Аналіз соціальної структури за рівнем освіти (табл. 3) показав, що в Республіці Білорусь базова освіта представлена в основному непрацюючими пенсіонерами; середня загальна — службовцями, робітниками, домогосподарками. Професійно-технічна освіта представлена службовцями без фахової освіти, робітниками середньої кваліфікації, пенсіонерами (по 1/3); середня спеціальна — службовцями-спеціалістами (1/3), висококваліфікованими робітниками (1/3) і пенсіонерами (1/6); вища (неповна вища) — службовцями високої кваліфікації (2/3), пенсіонерами (1/5), підприємцями (1/10); інші частки менш вагомі.

Таблиця 3

Соціальна стратифікація білоруського суспільства за рівнем освіти, % від тих, хто відповів, 2010 рік

Рівень освіти	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Разом
Базова (9 класів)	0,7	2,5	1,1	0,0	14,6	4,1	0,1	23,1
Середня загальна (11–12 класів)	4,4	6,2	1,1	0,9	2,8	2,7	5,2	23,2
Професійно-технічна	3,3	3,8	0,6	0,0	3,3	0,0	0,0	11,0
Середня спеціальна освіта	8,3	8,3	0,7	1,9	2,2	2,5	2,0	25,9
Вища (неповна вища) освіта	10,9	0,5	0,0	1,5	3,3	0,1	0,5	16,8
Усього	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100

Очевидно, що ядро базової верстви (36,9%, або 2/3) становлять особи із середньою професійною освітою (включно з професійно-технічною); тією чи іншою мірою сюди включаються особи із середньою загальною і з вищою освітою. Базова верства підживлюється і “знизу”, і “згори”, консервуючи в собі понад половину населення із рівнем середньодушових грошових доходів від 2 до 4 БПМ. Разом із тим, реагуючи на кризові процеси, базова верства зменшилася від 52,2% у 2010-му до 46,3% у 2011 році й частково “перепливла” у нижню (від 1 до 2 БПМ), яка, своєю чергою, збільшилася від 29,9% до 39,5%. Вона поки залишається базовою за часткою від усього населення (46,3%), але вже зіставна із нижньою верствою (від 1 до 2 БПМ). Зазначу, що дані державної статистики стосовно зменшення базової верстви від 51,1% у 2010-му до 46,3% у 2011 році (на 8,1%) і, відповідно, збільшення нижньої верстви від 30,2% у 2010-му до 40,2% у 2011 році (на 10,0%), дуже близькі до даних соціологічного дослідження (табл. 1). Принаймні вони чітко відображають загальну тенденцію кризової ситуації.

Спробуймо відповісти на питання, якою мірою базова верства білоруського суспільства може заступити “середній клас” за своїми характеристиками і виконуваними функціями?

Середннє становище між “верхами” і “низами” базова верства посідає хіба що за рівнем доходів, де займає нішу від 2 до 4 БПМ; у нижніх верствах зосереджено 37,1%, у верхніх — 10,8% населення. У кризових ситуаціях базова верства може перетікати в нижні верстви, із виправленням ситуації знову розширюватися в даному діапазоні.

Масивність, концентрація переважної частини суспільства властиві базовій верстві, що охоплює як мінімум половину всього населення; решта зосереджена у верствах, нижчих і вищих за базову верству.

Водночас рівень освіти і кваліфікації властиві *базовій* верстві, що складається, у своїй активній частині, зі службовців-спеціалістів і кваліфікованих робітників, лише *середньою мірою*. Що стосується соціального *престижу*, то рівень оплати праці та перекося в заробітній платі значно знижують його привабливість.

Очевидно, що *базова верства* білоруського суспільства заступає місце “середнього класу” за такими характеристиками, як: *середннє* становище між “верхами” і “низами” із властивою їй рисою підживлюватися і “згори”, і “знизу”; масивність (становить понад 1/2 усього населення); загальна задоволеність життям. Однак базова верства принципово не може заступити місця “середнього класу” за інтелектуальним потенціалом, щоби виконувати місію “агента науково-технічного і соціального прогресу”.

Не забуваймо, що середній клас вирізняється не тільки за своїми характеристиками, а й, головним чином, за тими функціями, що їх він має виконувати. Основними функціями середнього класу в його західному варіанті є: *диверсифікація* суспільства за соціальними групами за рахунок наповнення середнього класу новими претендентами, матеріальне становище яких досягає необхідних стандартів; *стабілізація* суспільства внаслідок високого рівня висхідної економічної мобільності, що веде до розширення спільноти людей, котрі поділяють цінності трудової та ринкової ідеології; *розширене відтворення наукового й освітнього потенціалу* завдяки нагромадженню та ефективному використанню людського капіталу у сферах науки й освіти. Виконання названих функцій перетворює середній клас на носія національної культури і виразника суспільних інтересів.

Розгляньмо, які функції може виконувати базова верства як можлива альтернатива середньому класу.

У плані виконання функції *диверсифікації* базова верства (як і середній клас) містить практично всі соціальні групи (див. табл. 2) — службовців, робітників, селян, підприємців, пенсіонерів, домогосподарок і безробітних, учнів — і в цьому сенсі є вельми різноманітною.

Що стосується здійснення функції *стабілізації* суспільства на основі висхідної економічної мобільності, то певна мобільність спостерігається, хоча в обмеженому діапазоні. Можна бачити, що з найбільшою активністю переміщення відбуваються між базовою і нижніми верствами, з меншою — між базовою і верхніми верствами, практично закритими для висхідної економічної мобільності. Виходить, що базова верства нібито “вбирає” у себе

нижні верстви і “консервує” в діапазоні від 2 до 4 БПМ понад половину населення республіки, своєрідно виконуючи функцію стабілізації білоруського суспільства.

Із ким себе ідентифікують представники базової верстви? В аспекті самоідентифікації у 2010 році “бідними” вважали себе 21,2% білорусів; людьми “середнього статку” – понад 54,4% респондентів, тобто практично всі, хто становить базову верству суспільства (табл. 4). Проте цих людей об’єднують вельми скромні матеріальні можливості та відповідні їм потреби. Так, людьми “із середнім статком” називають себе ті, хто має у своєму розпорядженні засоби на харчування, одяг і поточні витрати, але не має можливості придбати велику побутову техніку (телевізор, холодильник, пральну машину тощо). У перспективі кожна з активних соціальних груп базової верстви може перейти в потенційний середній клас, ясна річ, у разі створення сприятливих обставин, адже прагнення людей повернутися до складу середнього класу із базової верстви пов’язане насамперед із наявністю затребуваної вищої освіти та професійного статусу (табл. 4).

Таблиця 4

Самоідентифікація представників різних соціальних груп із верствами суспільства за рівнем реальних наявних ресурсів, %, 2010 рік

Розподіл відповідей на запитання: “До яких людей, за рівнем матеріального статку, Ви себе відносите?”	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Разом
Бідні	4,8	5,6	1,0	0,3	6,6	0,8	2,1	21,2
Середнього статку	17,1	12,8	1,8	2,3	11,6	5,6	3,2	54,4
Зі статком, вищим за середній	1,0	0,5	0,1	1,5	1,4	0,3	0,4	5,2
Багаті	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,3	0,7
Вагалися з відповіддю	4,7	2,3	0,5	0,1	6,4	2,7	1,8	18,5
Усього	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100

Те, що мають на увазі під поняттям “середній статок” за матеріальним становищем, розкривається в таблиці 5. Середнім статком означена та ситуація, коли “грошей вистачає тільки на необхідні продукти харчування й одяг, на більш дорогі речі доводиться відкладати” (так відповіли 52,8% респондентів). Як з’ясовується в процесі глибшого аналізу, це практично та частка респондентів, яка має у своєму розпорядженні реальні грошові ресурси від 2 до 4 БПМ (52,1%) і яка визначила свій статок як “середній” (52,8%).

Для адекватного визначення становища базової верстви й оцінювання тенденцій її розвитку як “живого організму суспільства” розгляньмо, в якій суспільному середовищі вона функціонує, які суспільні цінності й ідеї

вона відтворює і якими, відтак, є можливості її якісного та кількісного наповнення з інших верств суспільства. Для цього необхідно з'ясувати, що являє собою базова верства як соціальна платформа суспільства і чому її не можна віднести до середнього класу як агента науково-технічного і соціального прогресу.

Таблиця 5

Самоідентифікація представників різних соціальних груп із верствами суспільства за матеріальною забезпеченістю сімей, %, 2010 рік

Розподіл відповідей на запитання: “Що із переліченого далі найточніше характеризує матеріальне становище Вашої сім’ї?”	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Разом
Сім’ї часто доводиться відмовлятися від необхідних продуктів харчування та одягу; із домашнього майна є тільки необхідний мінімум	2,6	2,2	1,0	0,2	12,6	1,0	3,5	23,1
Грошей вистачає лише на необхідні продукти харчування та одяг, на дорожчі речі доводиться відкладати (заощаджувати)	18,7	12,6	2,0	1,1	10,2	4,5	3,7	52,8
Грошей у принципі вистачає на нормальне життя	6,0	6,4	0,5	2,9	3,2	3,9	0,6	23,5
Сім’я може дозволити собі дорогі покупки (нерухомість, автомобілі тощо), престижний відпочинок, освіту	0,3	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,6
Разом	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100

Характерно, що базова верства виконує, як уже згадувалося, функцію стабілізації, однак вона об’єднує різні соціальні групи за іншими ознаками, ніж середній клас. А саме: у плані матеріальних ресурсів — за рівнем “рівні рівності в бідності”, в аспекті нематеріальних ресурсів — з огляду на збереження неринкових цінностей в економіці та соціальній сфері.

Як поведуться представники базової верстви? При оцінюванні власних підходів до розв’язання матеріальних проблем 52,1% респондентів “намагаються жити відповідно до своїх коштів”, 18,7% — “підвищують свій дохід усіма можливими способами”, 20,8% — “знижують рівень своїх запитів”, 4,4% — “нічого не роблять” (табл. 6). Глибший аналіз показує, що ці 52,1% саме і становлять базову верству із характерним для неї всеосяжним пасивним типом економічної поведінки.

Таблиця 6

Оцінювання представниками різних соціальних груп підходів до розв'язання матеріальних проблем, %, 2010 рік

Розподіл відповідей на запитання: “Якого підходу Ви дотримуетесь у розв'язанні матеріальних проблем?”	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Разом
Підвищую свій дохід усіма можливими способами	4,3	4,6	0,4	1,1	0,8	2,6	1,6	15,4
Намагаюся жити відповідно до коштів	12,1	12,5	2,6	0,9	15,5	4,5	4,0	52,1
Знижую рівень своїх запитів і потреб (у харчуванні, в одязі, у відпочинку, у лікуванні)	7,5	4,0	0,5	2,3	5,9	1,7	1,7	23,6
Нічого не роблю (намагаюся забути, відволіктися від проблем)	3,7	0,2	0,0	0,0	3,9	0,6	0,5	8,9
Усього	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100

Якими є життєві преференції представників базової верстви? Оцінюючи свої життєві преференції, 54,5% респондентів, що становлять базову верству, висловили бажання “жити нехай бідніше, натомість із гарантованим рівнем, без ризику”. Бажання “жити багатше, але ризикуючи, діяти з ініціативою” висловили 25,6% респондентів, що володіють професійним статусом і активно діють, а також 9,4% респондентів, які внаслідок обставин уже (або ще) не можуть впливати на суспільні процеси (табл. 7).

Основні висновки дослідження базової верстви

Таким чином, базова верства суспільства, що становить його соціальну платформу, має середньодушовий грошовий дохід у розмірі середньої заробітної плати, володіє достатнім для неї (але не для середнього класу) освітнім потенціалом і перебуває в процесі простого відтворення своєї робочої сили. Моральне застарівання цінності здобутої освіти породжує економічну та громадянську інертність і ускладнює просування її володарів у середній клас білоруського суспільства — найбільш сприйнятливий до інноваційних змін в економічній і соціальній сферах. Тому у своїй основній масі *базова верства* не здатна повноцінно виконувати функцію *агента науково-технічного і соціального прогресу* в суспільстві і не може претендувати на статус середнього класу в його західному варіанті.

Таблиця 7

**Оцінки представниками різних соціальних груп
своїх життєвих преференцій, %, 2010 рік**

Розподіл відповідей на запитання: "Чому б Ви віддали перевагу?"	Службовець	Робітник	Селянин	Підприємець	Пенсіонер (непрацюючий)	Учень (стаціонар)	Домогосподарка, безробітний	Усього
Жити багатше, але при цьому ризикувати, діяти з ініціативою	10,8	10,5	0,8	3,5	1,3	6,3	1,8	35,0
Жити нехай бідніше, натомість із гарантованим рівнем, без ризику	14,1	10,3	2,7	0,8	20,6	3,1	2,9	54,5
Вагалися з відповіддю	2,7	0,5	0,0	0,0	4,2	0,0	3,1	10,5
Разом	27,6	21,3	3,5	4,3	26,1	9,4	7,8	100

На підставі даних державної статистики в статті показано, що *базова верства* заступає в білоруському суспільстві місце середнього класу за кількісними характеристиками (середнине становище в суспільстві, масивність), але не може замінити його за такими якісними характеристиками, як рівень освіти (ядро верстви — соціальні групи із середньою спеціальною освітою, включно із професійно-технічною), що зумовлює самоідентифікацію представників базової верстви із людьми середнього статку.

На матеріалах республіканського соціологічного моніторингу обґрунтовано, що *базова верства* заміщає в білоруському суспільстві середній клас за виконанням таких функцій, як диверсифікація та стабілізація суспільства (кількісні параметри). При цьому вона не може заступити середній клас за такими функціями, як агент науково-технічного прогресу, носій національної культури і виразник суспільних інтересів, від початку властивими середньому класу (якісні параметри).

Соціальні наслідки переважання базової верстви як альтернативи середньому класу виявляються в тому, що суспільство втрачає схильність до нових рішень і здатність створювати нові, а не використовувати традиційні можливості. Так, аналіз рівня "національного драйву" представників різних соціальних верств свідчить, що *нижня верства* — із доходом, нижчим за БПМ (5,2%), має низький діяльнісний потенціал і не здатна адаптуватися до жорстких соціально-економічних умов перехідного періоду. *Верства, нижча за середню* — із доходом від 1 до 2 БПМ (30,2%) — об'єднує соціально-професійні групи, що можуть адаптуватися до нової ситуації ціною зниження соціального і професійного статусу. Сюди входять працівники масових про-

фесій, сфери послуг, робітники низької кваліфікації, селяни тощо. *Базова верства* — із доходом від 2 до 4 БПМ (51,1%) — утворилася із груп масової інтелігенції (інженери, вчителі, лікарі та ін.), службовців-спеціалістів, кваліфікованих робітників, приватних підприємців, середньої ланки бюрократії. Представники цієї верстви мають традиційні професійно-кваліфікаційні навички і спрямовують основні зусилля не на перетворення соціальної реальності, а на *адаптацію* до неї і незрідка на пошук шляхів виживання. Форми і способи адаптаційної поведінки цих соціальних верств справляють *опосередкований вплив* на перебіг процесів модернізації. Хоча соціальний статус, менталітет, інтереси і поведінка цих груп різні, їхня роль в модернізаційних процесах доволі подібна. Це передусім пристосування до мінливих умов, щоби вижити, зберегти досягнутий статус і сімейний дохід, на що зорієнтовані 86,5% населення Білорусі.

Ситуація могла би принципово змінитися із переходом працівників із базової верстви у верхні верстви, за умови посилення їхньої мотивації (у тому числі матеріальними засобами) на завзяту ефективну працю, спрямованості на постійне підвищення освітнього рівня й інноваційної сприйнятливості. У рамках такої стратифікації, *верхньою верствою* — вищою за 4 БПМ — названо відносно вузьку верству (13,5% у 2010 році), що володіє найвищим економічним, статусним і владним потенціалом (верхня ланка бюрократії, наймані працівники, зайняті в нових виробництвах, великі та середні підприємці, директори підприємств тощо). Групи, що формують цю верству, нерідко мають різні інтереси й відмінні цілі. Але їх об'єднує можливість здійснювати прямий вплив на процеси модернізації суспільства. Соціально-професійна й освітня структури цієї верстви відповідають міжнародним стандартам і, здавалося б, дають їй змогу гідно виконувати функцію агента науково-технічного та соціального прогресу. Однак недостатня питома вага та слабкий інтелектуальний вплив у суспільстві обмежують ділову і творчу активність більшості представників цієї верстви й ускладнюють їхній прямий вплив на модернізаційні процеси.

Реалізація завдання переходу найактивніших представників базової верстви у верхні верстви за якісними ознаками має комплексний і довготривалий характер. Це має бути пов'язане з розумною економічною політикою, що забезпечує можливість гідної оплати кваліфікованої найманої праці, а також постійного вдосконалення кваліфікації кадрів. При цьому передбачається успішне проведення ринкових реформ, державна підтримка середнього і малого бізнесу, державний захист приватної власності, виважена і довгострокова податкова та кредитна політика. Усе це багато в чому залежить від ясного й чіткого законодавства та наявності механізмів реалізації ухвалених законів. Проте ключовим напрямом у переході з базової у верхні верстви (прообраз середнього класу) є, на думку економістів, підвищення реальної заробітної плати як передумови успішної висхідної мобільності. Становлення середнього класу в Республіці Білорусь неможливе без посилення ролі держави в політиці інвестування в матеріальні й нематеріальні ресурси суспільства; саме тут перебуває центральна ланка, взявшись за яку, можна витягти весь ланцюжок проблем, пов'язаних із розвитком верхніх верств як середнього класу в суспільстві.

Джерела

Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социологические исследования. — 1994. — №. — С. 147–156.

Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2002. — С. 479–480.

Ленин В.И. Великий почин / В.И. Ленин // Избранные сочинения : в 10 т. — М. : Политиздат, 1987. — Т. 9. — С. 9–12.

Соколова Г.Н. Класс(ы) средний(е). Экономико-социологический словарь / [Г.Н. Соколова, О.В. Кобяк, О.В. Терещенко и др.]; науч. ред. Г.Н. Соколова. — Минск : ООО “ФУАинформ”, 2002. — С. 150–152.

Соколова Г.Н. Состояние и возможности развития среднего класса в Беларуси / Г.Н. Соколова // Общество и экономика. — 2010. — №8. — С. 199–218.

Сорокин П.А. Система социологии. Т. 2 : Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов / Сорокин П.А. — М. : Наука, 1993. — С. 376.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин П.А. ; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов : пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — С. 297–373.

Социальное положение и уровень жизни населения Республики Беларусь, 2010 : стат. сб. — Минск : Нац. стат. комитет Республики Беларусь, 2010. — С. 109.

Социальное положение и уровень жизни населения Республики Беларусь, 2012 : стат. сб. — Минск : Нац. стат. комитет Республики Беларусь, 2012. — С. 112.

Blau P.M. The American Occupational Structure / P.M. Blau, O.D. Duncan. — N.Y. : John Wiley, 1967.

Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J. Goldthorpe. — Oxford : Clarendon Press, 1992.